

O‘ZBEK VA QORAQALPOQ XALQ MAQOLLARI
TARKIBIDAGI “OT” ZONIMINING LINGVOMADANIY
XUSUSIYATLARI

Sadullayeva Dildora, magistrant

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va qoraqalpoq xalq maqollarida ot zoonimining lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy aspektda tahlil qilinadi. Turli tematik guruhlar bo‘yicha maqollar ko‘rib chiqilgan, ot zoonimining milliy-madaniy ma‘no qatlamlari, qiyosiy va metaforik vazifalari ochib berilgan. Tadqiqotda zoolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik va paremiology (maqolshunoslik) metodlari birgalikda qo‘llangan.

Kalit so‘zlar: zoonim, ot, maqol, lingvomadaniyat, o‘zbek tili, qoraqalpoq tili, paremiologiya, qiyosiy tilshunoslik.

Xalq og‘zaki ijodining bebaho namunalaridan biri bo‘lmish maqollar millat tafakkuri, hayot falsafasi va madaniy-ruhiy olamining ixcham ifodasi sifatida tilshunoslikda alohida o‘rin egallaydi. Maqollar tarkibida keng qo‘llaniladigan hayvon nomlari – zoonimlar – xalqning tabiat bilan munosabatini, dunyoqarashini va axloqiy mezonlarini bevosita aks ettiradi. O‘zbek va qoraqalpoq xalqlari an‘anaviy chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘ullanganligi sababli bu xalqlar madaniyatida ot markaziy o‘rin tutgan va bu holat maqollar tiliga ham to‘liq singib ketgan.

Zoonim sifatida ot (*equus caballus*) o‘zbek va qoraqalpoq xalq maqollarida eng faol qo‘llaniladigan hayvon nomlaridan biridir. Bu so‘z nafaqat jismoniy hayvonni bildiradi, balki kuch, erkinlik, sadoqat, mardlik, sharaf va boylik kabi milliy-madaniy qadriyatlarni ham ifodalaydi. V.N.Teliyaning lingvomadaniyatshunoslik ta‘rifiga ko‘ra, bunday leksemalar

“madaniy konnotatsiya” tashuvchilari sifatida milliy til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni namoyon etadi [1:214].

Ot zoonimining o‘zbek va qoraqalpoq maqollarida lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish bir qancha ilmiy jihatdan muhim: birinchidan, ikkala tildagi milliy-madaniy umumiylik va farqlarni aniqlash imkonini beradi; ikkinchidan, ot zoonimining semantik-pragmatik makon doirasini belgilaydi; uchinchidan, umumturkiy paremiologik fondning ikkala tildagi namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Lingvomadaniyatshunoslik (lingvokulturologiya) tilni madaniyatning tashuvchisi va ifodachisi sifatida o‘rganuvchi fan sohasi bo‘lib, u V.V.Vorobiyev, V.N.Teliya va Y.S.Stepanovning ishlari asosida shakllangan [2:36-52]. Ushbu soha doirasida zoonim – hayvon nomi – nafaqat biologik kategoriya, balki madaniy belgi (kulturonim) sifatida o‘rganiladi.

Zoolingvistika (zoonimika) hayvon nomlarini lingvistik va madaniy nuqtayi nazardan tadqiq etuvchi soha bo‘lib, u oxirgi o‘n yilliklarda jadal rivojlanmoqda. Zoonimlarni uch asosiy funksiyasini ajratib ko‘rsatish mumkin: *nominativ* (hayvonni nomlash), *xarakterologik* (sifatni ifodalash) va *simvolik* (madaniy belgi vazifasi).

Ot zoonimining semantik-madaniy xususiyatlariga ko‘ra quyidagi ma’no munosabatlarini yuzaga chiqaradi.

1. Kuch va bardosh timsoli. O‘zbek va qoraqalpoq maqollarida ot eng avvalo kuch, chidamlilik va qat’iyatlilik timsoli sifatida namoyon bo‘ladi:

O‘zbek tilida: Yaxshi otga qamchi kerakmas, Yaxshi qizga — sovchi.

Qoraqalpoq tilida: Júyrik at shaban bolmas, Jaqsi adam jaman bolmas.

Ikkala maqolda ot insonning fazilati va salohiyati uchun metafora sifatida ishlatilgan. Bu qo‘llanish T.Z.Cherdansevaning metaforik transfer

nazariyasiga ko‘ra, hayvon obrazining inson sifatiga ko‘chirilishi – zoomorfik metafora hodisasini namoyon etadi. [3]

2. Egasi va do‘sti timsoli – sadoqat mavzusi. Ot-egasi munosabati o‘zbek va qoraqalpoq maqollarida chuqur axloqiy ma‘no kasb etadi:

O‘zbek: Otning fe‘li egasiga ma‘lum.

Qoraqalpoq: Atqa erdiñ batqanın, Iyesi bilmes at biler. Ağayinniñ azğanin,

Ağayin bilmes jat biler.

Ushbu maqollar guruhi ot zoonimining “sadoqat” semantik komponenti bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ot egasiga bo‘lgan sadoqat insoniy munosabatlarda vafodorlikning mezoniga aylantirilgan. Sh.Safarovning ta‘biri bilan aytganda, bu turdagi maqollarda hayvon obrazi “axloqiy model” funksiyasini bajaradi [4:167]

3. Boylik va ijtimoiy mavqe timsoli. An‘anaviy jamiyatda ot asosiy boylik o‘lchovi sanalgan, bu hol maqollarda ham yaqqol aks etgan:

O‘zbek: Yigit ko‘rki – ot-yarog‘. Yoki: Yigit chiroyi – arg‘umog‘i, Kelin chiroyi – chaqalog‘i.

Qoraqalpoq: Ala qayisli at mingen, Qıdırıspanı nıshanı.

Bu maqollarda o‘zbek tilidagi “ot” va qoraqalpoq tilidagi “at” so‘zlarining ikki ma‘nosi – hayvon va ism/obro‘ – bir vaqtda ishlatilishi (polisemiya) paremiyaning chuqur ma‘nosini boyitadi.

O‘zbek va qoraqalpoq maqollarida ot zoonimining lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish bir qancha muhim xulosalarga olib keladi.

Umumiyliklar: Ot ikkala tilda ham kuch, sadoqat, boylik va mardlikning universal timsoli sifatida ishlatiladi. Ko‘plab maqollar tuzilishi va mazmuni

jihatdan bir-biriga o'xshash yoki deyarli bir xil bo'lib, bu umumturkiy paremiologik fondga mansublikdan dalolat beradi. Zoomorfik metafora – ot obrazini inson va uning xislatlariga ko'chirish – ikkala tilda ham keng qo'llangan usul hisoblanadi. Ot bilan bog'liq paremiyalarda insonning ijtimoiy mavqei, axloqiy fazilatlar va hayotiy tajribasi aks ettirilgan.

Farqlar: O'zbek maqollarida ot ko'proq dehqon-chorvador turmush tarzi kontekstida namoyon bo'lsa, qoraqalpoq maqollarida ko'chmanchi madaniyat unsurlari (yurt, dasht, o'tloq) tez-tez uchraydi. Ayrim maqollarda fonetik va leksik farqlar kuzatilsa-da, semantik va madaniy ma'no bir xil qoladi. Qoraqalpoq maqollarida ot tez-tez botir (qahramon) timsoli bilan bog'liq leksemalar yonida kelsa, o'zbek maqollarida mehnat va tirishqoqlik mavzusi ustunlik qiladi.

Bu qiyosiy manzara F.R.Palmerning etnolingvistika nazariyasidagi asosiy qoidasini tasdiqlaydi: genetik jihatdan yaqin tillarda madaniy arxetiplar umumiy bo'ladi, ammo ularning ifodalanish shakli har bir tilning o'ziga xos madaniy kontekstida belgilanadi [5: 78].

O'zbek va qoraqalpoq xalq maqollarida ot zoonimining lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi. Birinchidan, ot zoonimi ikkala tilda ham eng faol va ko'p ma'noli zoonimlardan biri bo'lib, u kuch, sadoqat, boylik, mardlik va ehtiyotsizlik kabi madaniy konseptlarni ifodalaydi. Ikkinchidan, ko'plab maqollar tuzilishi va mazmuni jihatdan o'xshash bo'lib, bu ikkala xalqning umumturkiy paremiologik fondga mansubligini isbotlaydi. Uchinchidan, qiyosiy tahlil ikkala xalqning milliy-madaniy o'ziga xosliklarini ham ochib beradi. To'rtinchidan, ot zoonimining polisemantik xususiyati – bir so'z orqali bir vaqtda hayvon va insoniy sifat anglatilishi – ikkala tildagi maqollarda poetik chuqurlik yaratishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – С. 214.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология. – Москва: РУДН, 1997. – С.36-52.
3. Черданцева Т.З. Язык и его образы. – Москва: Международные отношения, 1977. – С. 93)
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B. 167.
5. Palmer F.R. Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – P. 78.

